

Dom Ferijalnog saveza Nikole Dobrovića – intencije, realizacija, transformacije

ANTUN BAĆE

Izvorni znanstveni rad
KONZERVATORSKI ODJEL U DUBROVNIKU
ŽUDIOSKA 4, 20 000 DUBROVNIK
antunbace@yahoo.com

Dubrovački opus arhitekta Nikole Dobrovića (Pečuh, 1897. - Beograd, 1967.), nastao u razdoblju od 1934. do 1941. godine, odavno je prepoznat i visoko valoriziran u kontekstu hrvatske moderne arhitekture. U prvoj fazi dubrovačkog razdoblja, koju obilježava realizacija hotela Grand na Lopudu i niza kuća za odmor, arhitekt je, uz dijalog s osobitostima podneblja i njegova graditeljskog nasljeđa, zaokupljen kreativnim preispitivanjem Le Corbusierovih teorijskih postavki nove arhitekture.

Realizacija Doma Ferijalnog saveza na Montovijerni u Dubrovniku (1938.-1940.) za Nikolu Dobrovića označava početak nove stvaralačke faze, napuštanje doktrinarnih ograničenja internacionalnog modernizma i razvijanje samosvojnog oblikovnog jezika, u kojem će značajnu ulogu imati nekonstruktivna fasadna obloga. Izbor materijala i način njihove primjene u međuovisnosti s oblikovanjem volumena i odnosom prema zadanoj lokaciji interpretiraju se u svijetlu osobnog arhitektova razvoja, kao i vanjskih okolnosti koje su mogle utjecati na njegov rad. Nadalje, nastoje se razlučiti izvorne projektantske intencije, izmjene projekta nastale traženjem građevnih vlasti te naknadne intervencije koje su podražavale arhitektov oblikovni rječnik.

Ključne riječi: Dubrovnik, Nikola Dobrović, Dom Ferijalnog saveza, moderna arhitektura, arhitektura između dva svjetska rata, fasadna obloga, Slavomir Benić

„Kao što je teško shvatiti muziku jednog Beethovena golim ušima, bez specijalne naobrazbe, isto tako je skoro i nemoguće proceniti neki arhitektonski podvig posmatrajući delo golim očima. Kroz dve hiljade godina stiglo je građanstvo do apolonijuskog shvatanja arhitekture, koja je stara preko dve hiljade godina. Danas se oduševljava grčkim stupom, jer može biti shvaćen čulima, kojima ljudski organizam raspolaže. Međutim od harmonije statičke uravnoteženosti (koja danas tako ugodno golica dušu svakom malograđaninu) do uravnoteženosti tako složenih dinamičnih elemenata protkanih svim mogućim tekovinama ljudske radinosti (koje tako cepaju dušu naših najbližnjih) vodi dalek put, koji od većine naših sugrađana još nije prevaljen. To je domena faustovskih meditacija, a ne igralište organskih čula.“

Nikola Dobrović, *Obrazloženje projekta dogradnje i nadogradnje vile Ćurlica-Wolf u Lapadu, 1939.*¹

Sredinom je prosinca 1938. godine Općina dubrovačka izdala je Ferijalnomu savezu građevinsku dozvolu za izgradnju Doma Ferijalnoga saveza na katastarskoj čestici zemlje 525/6 k.o. Gruž.² Građevinska se parcela predviđena za izgradnju Doma nalazila na istočnoj padini brijega Montovijerna, povrh današnje Ulice bana Josipa Jelačića, zapravo prastaroga puta koji je iz pravca Pila, preko

Boninova, vodio u Lapad, sve do crkve i groblja Sv. Mihajla. Tijekom međuratnoga razdoblja na ovome se, do tada gotovo pustomu predjelu, uz uski put formirao niz obiteljskih kuća.³

Projekt za izgradnju Doma potpisuje Nikola Dobrović, arhitekt koji je tada već četiri godine bio nastanjen u Dubrovniku. Do 1938. godine Dobrović je u Dubrovniku i okolici realizirao nekoliko objekata

ta: na Lopudu je za obitelji Glavović i Sesan podigao hotel Grand, antologijsko ostvarenje moderne arhitekture, na istome je otoku izveo spomen-obilježje češkomu piscu i političaru Viktoru Dyku, a u Dubrovniku je, za potrebe smještaja Turističkoga doma, proveo adaptaciju prizemlja palače Sponza.⁴ Dok je projektirao Dom Ferijalnoga saveza, Dobrović je nadzirao izvedbu triju vila za odmor, projektiranih prethodne 1937. godine; vile češkoga liječnika Vaclava Naprsteka u Srebrenome u Župi Dubrovačkoj, kipara Petra Pallavicinija kraj Triju crkva u Dubrovniku te liječnika Ive Barića na Lopudu.⁵

U odnosu na nabrojane realizacije projekt Doma Ferijalnoga saveza predstavio je za Nikolu Dobrovića iskorak u arhitektonskome oblikovanju, a pokazao se ključnim za daljnje arhitektovo stvaralaštvo. Stoga se prije detaljnijega uvida u arhitektonsko rješenje Doma potrebno ukratko osvrnuti na arhitektov dotadašnji razvojni put.⁶

Nikola Dobrović rodio se u Pečuhu 1897. godine.⁷ Studij arhitekture započeo je u Budimpešti 1915., a nakon završetka Prvoga svjetskog rata, u kojemu je bio mobiliziran, nastavio je na Visokoj tehničkoj školi u Pragu, gdje je i diplomirao 1923. godine. Stvaralački opus Nikole Dobrovića dijeli se prema arhitektovu stalnom prebivanju na tri razdoblja: praško (od 1923. do 1934.), dubrovačko (od 1934. do 1943.) i beogradsko (od 1945. do 1967.). Iako vremenski najkraće, dubrovačko je razdoblje djelovanja bilo najplodnije; broji ukupno jedanaest ostvarenja, a treba mu priključiti i dvanaest do sada utvrđenih nerealiziranih projekata koje je Dobrović projektirao od 1929. pa do smrti 1967. godine za Dubrovnik i okolice.⁸ Arhitektov je dubrovački opus do sada najtemeljitije obradila Marija Milinković u svojem magistarskom radu.⁹ Milinković postavlja tezu o „kritičkoj praksi arhitekta“ prema kojoj je „dubrovački period u stručnoj delatnosti Nikole Dobrovića period ostvarenja modernističkog arhitektonskog koncepta autora i, u isto vreme, period preispitivanja i kritike modernističkih principa usvojenih u formativnom periodu“. Ovaj se „specifičan karakter (...) stručne prakse“ prema Mariji Milinković formirao kroz „seriju međusobno povezanih eksperimenata“.¹⁰ Slijedeći autoričinu tezu, dubrovačko razdoblje Nikole Dobrovića mogli bismo podijeliti na dvije faze: prvu u kojoj arhitekt preispituje Le Corbusierove postavke nove arhitekture, eksperimentirajući unutar tako zadanih okvira, no autonomiji modernističkoga objekta pretpostavlja prostornu kontekstualizaciju, te drugu u kojoj se uputio u razvoj samosvojnoga oblikovnog jezika. Za drugu je fazu dubrovačkoga djelovanja karakteristično korištenje nekonstruktivne kamene obloge fasada, a kojom arhitekt prvi put u cijelosti oblaže građevinu upravo pri realizaciji Ferijalnoga doma na brijegu Montovijerna u Lapadu (sl. 1).

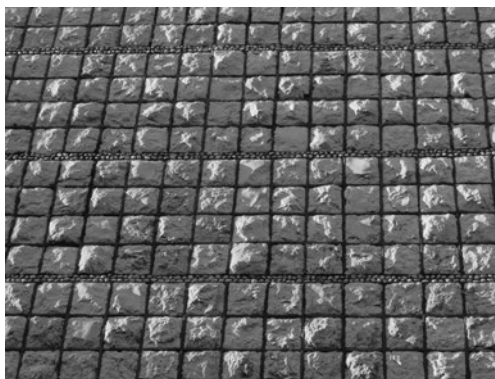

PROJEKT I IZVEDBA

Zgrada na pet etaža, koja se nalazi na kaskadno organiziranome terenu, oblikovana je kao monolitni volumen, pravilni horizontalno izduženi paralelopiped, u odnosu na dotadašnja arhitektova ostvarenja relativno zatvoren prema okolini. Glavna istočna fasada rastvorena je prozorskim vrpčama, a uvlačenjem volumena u razini završne etaže formirana je manja terasa. Sve su fasade potpuno obložene kvadratnim kamenim klesancima koji su slagani u pravilnome rasteru sljubnica, a po vertikalni su artikulirane uskim horizontalnim trakama oblutaka u mortu (sl. 2). Krovna je terasa neprohodna.

Na temelju vijesti i izvještaja koji su objavljivani u glasilu Ferijalnoga saveza, mjesečniku *Naša domovina*, moguće je rekonstruirati do sada nepoznate okolnosti oko podizanja Doma, točno utvrditi dinamiku izgradnje te pobliže rasvijetliti ulogu Nikole Dobrovića.¹¹

Upravni odbor Ferijalnoga saveza donio je u listopadu 1937. *Pravilnik o podizanju i uređenju stalnih domova-svratišta Ferijalnoga saveza* prema kojemu je već početkom naredne godine trebalo započeti izgradnju stalnih domova-svratišta u glavnim ferijalnim središtima. Dotad se smještaj „ferijalaca“ organizirao u školskim zgradama tijekom raspusta. Savez

Sl. 1.
Dom Ferijalnoga saveza na Montovijerni u Dubrovniku danas (foto: A. Baće)

Sl. 2.
Dom Ferijalnoga saveza, detalj fasade (foto: A. Baće)

izgradnje, prozorski je niz prvoga kata izmješten na južnu fasadu koja je prema projektu trebala biti potpuno zatvorena (sl. 5 i 6).²¹

Koliko su izmjene volumena i rasporeda otvora utjecale na izmjene prostorne dispozicije, za sada nije moguće odgovoriti. Prema projektu u prizemlju, koje je zbog kaskadne organizacije površinom znatno manje od viših etaža, nalazilo se neveliko predvorje sa stubištem za kat. Veći je dio prvoga kata zauzimao prostrani vestibul, a na istočnoj su strani bile smještene dvije sobe za nastavnike. Na dvije su se završne etaže nalazile velike učeničke spavaonice. Drugi je kat, uz spavaonicu za učenice, na zapadnoj strani imao predsoblje i sanitarije, a treći je kat, bez pregradnih zidova, bio namijenjen za učenike.²²

KASNIJE INTERVENCIJE

Mogućnost idealne rekonstrukcije izvedenoga stanja građevine znatno otežavaju brojne naknadne intervencije. Naime, kako je već spomenuto, sredinom 1950-ih godina Ferijalni se dom dogradio i temeljito pregradio. Na sjeverozapadnoj se strani tada dogradilo krilo u koje se izmjestila vertikalna komunikacija od prvoga do trećega kata te sanitarni čvorovi. Prostorna je dispozicija katova potpuno izmijenjena – prostrane spavaonice pregrađene su u sobe kojima se pristupalo iz novoformiranih hodnika. Ove su promjene zahtijevale i uspostavu novih otvora – južna je fasada, do tada potpuno zatvorena u zoni drugoga i trećega kata, perforirana nizovima prozora. Također promijenjene su dimenzije gotovo svih postojećih otvora.²³

Iako se radi o zahvatu koji je temeljito izmijenio oblikovnu, prostornu i funkcionalnu koncepciju građevine, sve su vanjske izmjene pažljivo izvedene prema izvorniku – kamenu su klesanci ponovno iskorišteni – višak kamena dobiven otvaranjem novih otvora korišten je za zidanje, cementne sljubnice i horizontalne trake oblutaka koji bojom i oblikovanjem potpuno odgovara starijim. Čak i novo sjeverozapadno krilo potpuno prati oblikovanje izvornoga volumena – tek je iz neposredne blizine čitljiva razlika u obradi kamena.

Sl. 5.
Dom Ferijalnoga saveza pri završetku izgradnje (izvor: MNT)

Sl. 6.
Dom Ferijalnoga saveza oko 1940. godine (izvor: MNT)

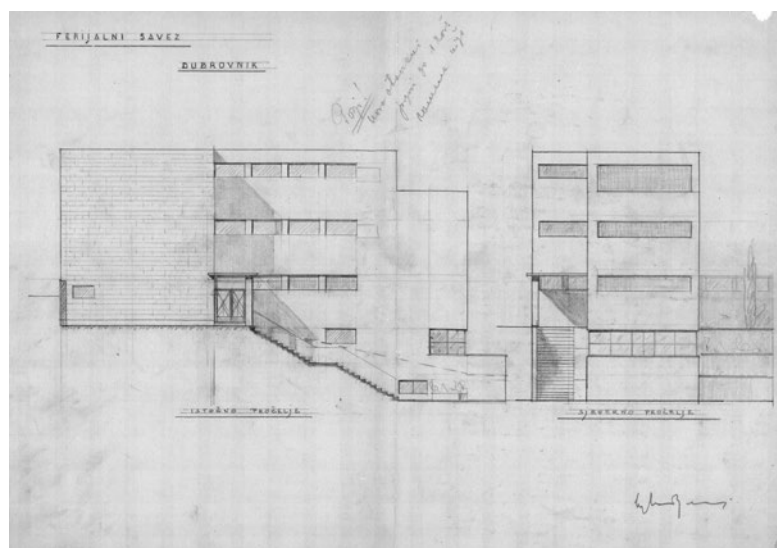
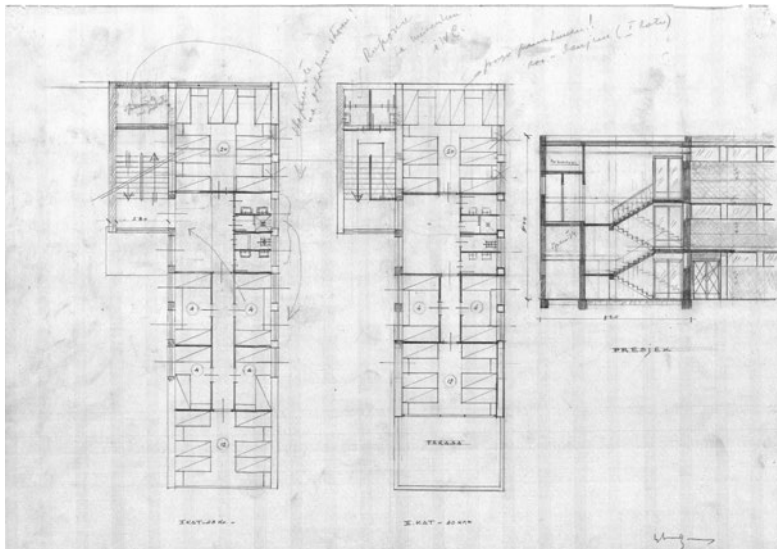
Kao što je već navedeno, ni za ovaj zahvat ne postoji cjelovita dokumentacija. Pronađeno je tek nerealizirano rješenje koje je potpisao dubrovački arhitekt Slavimir Benić (sl. 7 i 8).²⁴ Je li on autor i izvedenoga rješenja za sada se ne može sigurno tvrditi. U prilog takvoj atribuciji svjedoči stvaralački profil arhitekta Benića – velik je dio opusa i gotovo čitav radni vijek posvetio obnovi i rekonstrukciji spomenika, najbliže surađujući s konzervatorom Lukšom Beritićem. Iako potpuno nepoznat izvan dubrovačke sredine, riječ je o arhitektu iznimno zanimljive biografije i opusa koji tek treba istražiti i valorizirati, a uključuje i dvadesetak urbanističkih, infrastrukturnih i arhitektonskih rješenja koje je u drugoj polovini 1960-ih godina projektirao za Tripoli tijekom radnog boravka u tadašnjoj Kraljevini Libiji.²⁵ Diplomiravši arhitekturu u Beogradu neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata, Benić je zasigurno bio dobro upoznat sa značajem Dobrovićeva djela, a senzibilitet za naslijeđeno iščitava se u tretmanu vanjskoga oplošja rekonstruirane građevine Ferijalnoga doma.²⁶

Kasniji zahvati na Ferijalnome domu, uvjetovani funkcionalnim potrebama, poput izvedbe prizemne dogradnje na sjeveroistočnoj strani ili ostakljene verande južno, nisu ni približno slijedili vrijednost i značaj građevine i predstavljaju isključivo degradaciju cjeline.

Spomenimo i da se okoliš građevine tijekom druge polovine 20. stoljeća potpuno izmijenio – u doba izgradnje Ferijalnoga doma gotovo pust brjieg Montovijerna postao je tijekom vremena jedan od najgušće izgrađenih lapadskih predjela.

MATERIJALI, FORMA

Dom Ferijalnoga saveza potpuno se razlikuje od dotadašnjih dubrovačkih ostvarenja Nikole Dobrovića – napušteno je naglašeno prožimanje zatvorenih, poluotvorenih i otvorenih prostora, volumen je zgrade kompaktan, gotovo introvertiran, a korištenje kamene obloge, čiji je atektonski karakter dodatno

Sl. 7.
Slavomir Benić,
projekt rekonstrukcije
Doma Ferijalnoga
saveza, tlocrt
drugoga i trećega
kata (izvor: DADU)

Sl. 8.
Slavomir Benić,
projekt rekonstrukcije
Doma Ferijalnoga
saveza, nacrt južne i
istočne fasade (izvor:
DADU)

naglašen trakama oblutaka, preuzima središnje mjesto u oblikovnoj koncepciji.

Kamena obloga javlja se i u prijašnjim Dobrovićevim dubrovačkim projektima (vila „Vesna“ na Lopudu, nerealizirana vila Mladinov na Babinu kuku), no korištena je u ograničenome opsegu, isključivo u zonama prijelaza, dodira arhitekture s prirodnim terenom (sl. 9). Kod Ferijalnoga doma ona postaje dominantni oblikovni element, ujedno i sredstvo kojim autor raskida s već uhodanom praksom internacionalnoga modernizma i formalnoga eksperimentiranja unutar unaprijed zadanih okvira. Ovakvu je koncepciju oplošja zgrade arhitekt počeo razvijati krajem prethodne 1937. godine; javlja se u natječajnome radu za zgradu Prizada u Beogradu.²⁷ Nakon Ferijalnoga doma koristit će je i u drugim dubrovačkim ostvarenjima; dogradnji i nadogradnji vile Ćurlica-Wolf u Lapadu (1939.) i vili Svid u Zatonu (1940.), a potom i u svojemu najznačajnijem poslijeratnom djelu – kompleksu Generalštaba u Beogradu (1957. – 1963.).²⁸

Pitanje geneze ovoga specifičnog oblikovnog elementa zaokupljalo je, naravno, dosadašnje istraživače Dobrovićeva opusa, a ovdje možemo sistematizirati i pokušati nadopuniti zaključke.

Korištenje kamena kao građevnoga materijala relativno je lako dokučiti – Dobrović se tijekom svojega desetgodišnjeg boravka predao dubrovačkoj graditeljskoj baštini, o čemu svjedoči knjiga *Dubrovački dvorci* (1947.) posvećena ladanjskoj arhitekturi, kao i niz tekstova o dubrovačkoj povijesnoj arhitekturi i urbanizmu.²⁹ No Dobrović je postupno prihvaćao korištenje kamena. Potrebno je ukazati na jednu opasku iz poznate polemike između Koste Strajnića i Vinka Brajevića koja se vodila krajem 1930. i početkom 1931. godine te je ubrzo publicirana pod nazivom „Misli o čuvanju dalmatinske arhitekture“.³⁰ Polemika je započela upravo oko pitanja izgradnje Kursalona na Pilama za koje je Dobrović, tada još nastanjen u Pragu, dao alternativno projektno rješenje. Naime Strajnić je, braneci modernu arhitekturu i mogućnost njezina uklapanja u povijesne ambijente, tijekom polemike ustvrdio kako je Dobrović predvidio „opločenje cijele zgrade kamenim pločama, glatkim i tankim 3 do 4 cm“. Na to je Brajević odgovorio: „S ovim smatra g. Strajnić da je udovoljeno i ljubiteljima kamena i da svi možemo da budemo zadovoljni. Međutim, kad bi se to doista izvelo, bilo bi mnogo gore nego li kad bi se zgrada naprosto izgradila u betonu. Mi ovdje, koji osjećamo za kamen i za njegovo značenje u arhitekturi, možemo zamisliti oblaganje zidova kamenim pločama samo po hodnicima, kupatilima i slično. (...) Moderna je arhitektura postavila 'Materialechtheit', kao jedan od temeljnih principa, a oblaganje kamenim pločama znači baš falsificiranje materijala, jer ovo oblaganje ne postaje nikakvim elementom izgradnje. To je jedino neko ukrašavanje koje je za nas, koji osjećamo za jakost i jedrinu kamena, naprosto neukusno. Izgleda nam kao neki flaster prilijepljen samo privremeno da ga se opet što prije odlijepi!“³¹

Dobrović, koji se poslije i sam uključio u polemiku, ovu zajedljivu opasku nije komentirao, no zasigurno je o njoj razmišljao.³²

Doista, Dobrović pri korištenju kamena primjenom pravilnoga rastera sljubnica ističe njegovu nekonstruktivnu ulogu, po čemu se razlikuje od svih suvremenika koji istovremeno projektiraju u Dalmaciji i pri tom koriste kamen kao lokalni tradicijski materijal. I sama obrada materijala odstupa od onoga što bi se u tradicijskome smislu smatralo prikladnim za oblikovanje plašta stambene građevine – bunjasti kameni klesanci istovjetno obrađeni ravnomjerno prekrivaju čitavo oplošje građevine. Dodatni naglasak nekonstruktivnomu karakteru obloge daje i uvođenje traka oblutaka. Trake oblutaka Dobrović prvi put koristi prilikom adaptacije prizemlja palače Sponze 1936. godine, kao dio novoga popločenja atrija. Ko-

rištenje je oblutaka kao materijala za popločenje ulica uobičajeno u Dubrovniku, a moguće je pronaći i primjere njihove primjene za dekoraciju fasada (sl. 10).³³

Sam Dobrović o korištenju kamene obloge progovara nešto kasnije, 1939. godine, kod zahvata dogradnje i nadogradnje kuće Ćurlica-Wolf u uvali Sumartin u Lapadu. Postupak ishođenja građevinske dozvole, u okolnostima narušenih susjedskih odnosa, znatno se zakomplicirao, pa Dobrović općinskoj upravi podnosi „opširnu raspravu o arhitektonskoj zamisli“ u kojoj se osvrće i na pitanje obloge fasada:

„Upotrebljava se samo jednaka veličina kamenih ploča sa neprekidnim fugama, koje će stvarati novu površinsku lepotu, poput moderne tekstilne robe. Svaki komad kamene obloge imade bunjastu izradu, što sve skupa čini jedan veoma slikovit efekt. Radi se tu dakle o jednoj savremenoj instrumentaciji zidnih površina. Omražena boja armiranog betona iščeznuće potpuno pod oblogom od kamenih ploča. Armirani beton je u ovom slučaju samo konstruktivni fenomen, koji, omogućava solidnu konstrukciju, monolitnu, jeftinu gradnju, funkcionalan i celishodan raspored, ali se od njega ne traži spoljašnji efekat. Spoljašnji efekat postizava se materijalom, kojim se armirani beton ima oblagati. Taj je materijal u ovom slučaju kamen.“³⁴

Krunoslav Ivanišin primjenu kamene obloge u Dobrovićevim djelima smatra nastavkom srednjoeuropske tradicije *Bekleidung* čiji je začetnik Gotfried Semper, na što bi usporedba s tekstilnim ornamentom u prethodnome citatu doista i mogla upućivati.³⁵ Ovu tezu prihvaća te dalje uvjerljivo elaborira Ljiljana Blagojević, ukazujući pritom, temeljem iščitavanja kasnijih Dobrovićevih tekstova, i na veze s kalifornijskim vilama Franka Lloyda Wrighta iz prve polovine 1920-ih godina.³⁶ Iako Wrightov „textstille block

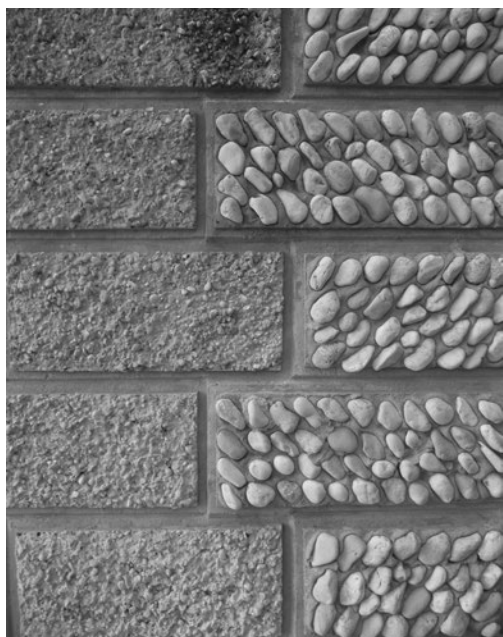

Sl. 9. Nikola Dobrović, Vila Vesna na Lopudu (1937. – 1940.), južna fasada (foto: A. Baće)

system“ počiva na konstruktivno i konceptualno potpuno različitem pristupu, završni efekt oblikovanja fasada doista pokazuje sličnosti.³⁷ Svakako, kroz Dobrovićeve udžbeničke tekstove o modernoj arhitekturi razvidna veća fascinacija Wrightovim djelom, no Semperovom ostavštinom, a gotovo je istovjetna interpretacija efekta pravilnoga rastera sljubnica na Wrightovim vilama i Ferijalnome domu. O Wrightovu je eksperimentu Dobrović napisao sljedeće: „Sami spojevi betonskih prefabrikata rezultuju pravac i neprekidnost linija u dva suprotna pravca. Time čitavo zidno platno dobija karakter tkanine na podlozi pravilne potke – rastera. Neožbukana površina samog betona time se uveliko oživljava. Sliku potke posmatračevo oko prima sa građevine i prenosi i nehotice na okolinu, na nebo, vegetaciju i teren. Time čitav okvir zajedno sa objektom dobija karakter jedinstva, a posmatrač utisak goblena izrađenog istom tehnikom i od istovetnog materijala.“³⁸ Slična zapažanja arhitekt poslije donosi prisjećajući se vlastitoga rada na Domu Ferijalnog saveza: „Rasterski motiv sastavljen od istovetnih kamenih kocki sa neprekinutim i likovno izraženim fugama u oba pravca primenio je arhitekta Nikola Dobrović još 1938. godine u Dubrovniku na zgradi Ferijalnog saveza. Zgrada je bila uvučena između dve grupe borova. Rasterski motiv pružao je potku celokupnoj slici, pa se dobijao utisak da su zgrada, borovi i nebo jedinstveno izatkana tapiserija.“³⁹ Dodajmo k tome da kalifornijske vile i Dom na Montovjerni povezuje i dojam zatvorenosti, dominacija zidnoga platna nad otvorima.⁴⁰

Moglo bi se zaključiti da je Nikola Dobrović, kao uostalom i sam Le Corbusier tijekom tridesetih godina, osjetio zasićenje purizmom i racionalizmom već dogmatizirane moderne, nastojeći kroz eksperimentiranje s regionalnim materijalima i tehnikama gradnje pronaći vlastiti, prepoznatljiv stvaralački

Sl. 10. Kuća Jelić na Pilama iz 1904. godine, detalj fasade (foto: A. Baće)

Sl. 11.
Dom Ferijalnoga
saveza 1940.
godine (izvor: Naša
domovina, 1-2/1940,
Beograd, 1940.)

izraz. Osim s kamenom, arhitekt eksperimentira i s drvom (obloga stupova kod vile „Rusalke“ i vile „Adonis“), no kamen ga je, vjerojatno zbog svoje trajnosti i otpornosti, više zaokupio. Konačno, primijetimo kako je „omražena boja armirana betona“ u arhitekturi moderne gotovo redovito prikrivena završnom žbukom (sam je Dobrović primjenu različitih obrada žbukanih površina kod izvedbe hotela Grand i spomenika Viktoru Dyku doveo gotovo do savršenstva), pa bi pitanje Brajevićeva „Materialechtheita“ ionako bilo krajnje dvojbeno.

U korelaciji s primjenom kamene obloge treba razmatrati i formu građevine, njezinu stereometrijsku elementarnost i introvertiranost. Na goloj, kamenitoj padini tada neizgrađenoga brijega, zgrada kompaktnoga volumena, zatvorena prema okolini i obložena kamenom, doima se prije kao fortifikacijska građevina – bunker – no kao omladinsko odmaralište koje bi trebalo slaviti kult mladosti i kulturu putovanja (sl. 11).⁴¹ Estetika broda, toliko spominjana u kontekstu dotadašnjih Dobrovićevih ostvarenja, napuštena je upravo kad je trebala najviše odgovarati projektnomu zadatku. Pitanje jest može li se ovakva promjena oblikovnoga izričaja dovesti u vezu s traumatičnim zbivanjima europske 1938. godine, Anschlussom i aneksijom Sudeta, događajima kojima su već prethodili užasi španjolskoga građanskog rata, poput bombardiranja Guernice u travnju 1937. godine, odnosno predstavljati umjetničku ekspresiju senzibilnoga stvaraoaca u trenutku kada su se sve jasnije nazirali obrisi novoga svjetskog sukoba.⁴²

Iako nastao pred svega osam desetljeća, Dom Ferijalnoga saveza na Montovijerni Nikole Dobrovića

još uvijek krije nepoznanice koje otežavaju interpretaciju toga slojevitog arhitektonskog ostvarenja, do sada donekle zapostavljenoga u odnosu na druga arhitektova dubrovačka djela. Razlog relativne zapostavljenosti vjerojatno počiva upravo u nepoznavanju izvorne projektne dokumentacije, kao i dokumentacije prema kojoj je pedesetih godina 20. stoljeća znatno izmijenjeno izvedeno stanje građevine. Daljnja istraživanja kako razasute arhivske građe tako i same građevine trebala bi rezultirati egzaktnijim spoznajama o izvornome oblikovanju Doma i svim promjenama koje je doživio od faze projektiranja pa do današnjih dana. Tek će takav uvid pružiti osnovu za pouzdanije interpretacije i punu valorizaciju djela, koje zasigurno predstavlja važnu kariku u razvojnome arhitektovu putu. K tome, realizacija Ferijalnoga doma pruža primjer arhitektova odgovaranja na vanjska ograničenja (zahtjevi Građevinskoga odbora) te u fazi izvedbe modificira projektno rješenje.

Zaključno je važno istaknuti i da se uvođenje nekonstruktivne kamene obloge kod Ferijalnoga doma ne smije smatrati tek pukim apliciranjem tradicijskoga materijala u svrhu postizanja dopadljivosti, prilagođavanja vladajućemu ukusu sredine (na što bi moglo navesti i površno čitanje izjava samoga arhitekta), nego ga je, kao ravnopravnu sastavnicu u kreativnome procesu projektiranja, nužno sagledavati u međuovisnosti s osmišljavanjem konstrukcije, forme i prostorne dispozicije građevine. U povijesnome trenutku kada je povratak tradicijskim materijalima često predstavljao i povratak monumentalnim, klasicizirajućim formama, Nikola Dobrović uspio je ustrajati u razvoju samosvojnoga, koherentnog oblikovnog jezika, ničim ne odstupivši od samozadanih visokoetičnih načela arhitektonskoga stvaranja.

Bilješke

- ¹ Državni arhiv u Dubrovniku, Zbirka građevinskih planova Općine Dubrovnik (dalje HR-DADU-292), svež. 133/76.
- ² HR-DADU-292, svež. 133/119.
- ³ Proširenju i uređenju puta prišlo se 1939. godine na inicijativu vlasnika okolnih kuća, koji su se morali odreći dijela zemljišta kako bi se omogućila uspostava kolne prometnice širine 6,5 metara. HR-DA-DU-292, svež. 140/2.
- ⁴ KRUNOSLAV IVANIŠIN, „Hotel *Grand* s parkom“, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, (ur.) Darja Radović Mahečić, Zagreb, 2007., 263-266; DUBRAVKO BAČIĆ, „Spomenik Viktoru Dyku na Lopudu arhitekta Nikole Dobrovića“, *Prostor*, 25, Zagreb, 2003., 45-56; *** „Turistički dom u Sponzi“, *Dubrovački turizam*, 2, Dubrovnik, 1936., 39-44.
- ⁵ MARIJA MILINKOVIĆ, *Kritička praksa arhitekta Nikole Dobrovića: Dubrovački period (1934.-1943.)*, magistarski rad, Beograd, 2007.
- ⁶ Bibliografija je radova o Nikoli Dobroviću iznimno opsežna. Za cjelovit uvid u bibliografiju vidi: MARTA VUKOTIĆ LAZAR, *Arhitekta Nikola Dobrović, Život, delo i doba kome je pripadao*, Kosovska Mitrovića, 2018., 281-308.
- ⁷ Kao zanimljivost spomenimo da su dvojica Dobrovićevih vršnjaka rođena u Pečuhu također postala renomirani arhitekti – Farkas Molnár (1897. – 1945.), koji je kao i Dobrović pohađao cistercijsku gimnaziju, te Alfréd Forbát (1897. – 1972.). Obojica su formiranjem vezana za weimarski Bauhaus, kao i pet godina mlađi Marcel Breuer (1902. – 1981.), koji je također rođen i školovan u Pečuhu. GYÖRGY VÁRKONYI, „Petar Dobrović u mađarskoj likovnoj umjetnosti“, *Petar Dobrović (1890-1990)*, retrospektivna izložba, katalog, (ur.) Ante Sorić, Zagreb, 1990., 15-18.
- ⁸ Realizirani projekti Nikole Dobrovića u Dubrovniku i okolici jesu: hotel *Grand* na Lopudu (1934. – 1936.), adaptacija prizemlja palače Sponza (1935. – 1936.), spomenik Viktoru Dyku na Lopudu (1936.), vila *Naprstek* u Srebrenom (1937. – 1938.), vila „*Rusalka*“ (1937. – 1940.), vila „*Vesna*“ na Lopudu (1937. – 1940.), Dom Ferijalnoga saveza (1938. – 1940.), dogradnja i nadogradnja vile Čurlica-Wolf s uređenjem vrtnih šetnica – „*Opus X*“ (1938. – 1940.), vila „*Adonis*“ (1939. – 1940.), vila „*Svid*“ u Zatonu (1940.), grobnica obitelji Berdović (1940.).
Nerealizirani projekti: pansion *Ive Režeka* u Srebrenom (1929.), *Kursalon* na Pilama (1929.), *Hotel* u Lapadu (1930.), preuređenje i proširenje *Gradske kavane* (1930. – 1931.), adaptacija stare župne kuće Sv. Mihajla (1931.?), uređenje *Bastiona* od Pila (1934.), regulacija predjela *Ploča* (1934.?), vila *Mladinov* (1937.), pansion *Iva Račića* (1937.), aneks *Banovinske bolnice* (1938.?), kuća *Mitrović* (1939.), kuća za odmor *Nikole Dobrovića* na Lopudu (1965.).
- ⁹ MARIJA MILINKOVIĆ, *Kritička praksa... (bilj. 5)*.
- ¹⁰ Isto, IV, 163.
- ¹¹ Časopis *Ferijalnoga saveza Naša domovina* izlazio je od 1924. do 1930. godine, a nova serija časopisa izlazi od 1938. do 1941. godine. Od 1928. do 1937. godine glasilo *Ferijalnoga saveza* bio je časopis *Ferijalac*.
- ¹² *** „Poslovni izvještaj“, *Naša domovina*, 8-9/1938., Beograd, 1938., 26-37.
- ¹³ Isto. U izvještaju se navodi: „dom u Dubrovniku – na zemljištu kupljenom za podizanje doma već su započeli radovi. Dom je projektovao poznati naš arhitekt g. Dobrović, pa je njemu povereno i izvođenje radova. Ceo iznos za gradnju ovoga doma deponovala je Centrala kod Filijale Narodne banke u Dubrovniku. Nadzor nad radom od strane Saveza vršio je g. g. Burina, Strajnić i gradski inženjer g. Roki. Podizanjem ovoga doma Centrala ostvaruje drugi deo svoga programa o gradnji stalnih objekata.“ Zemljište u Dubrovniku kupljeno je za 40.000 dinara, a za izgradnju je Savez izdvojio 350.000 dinara, što je prema Pravilniku bio maksimalni dopušteni iznos za ovu svrhu. Novčane priloge za izgradnju, po 20.000 dinara, dali su brodovlasnik Božo Banac i Ministarstvo trgovine i industrije. *** „Poslovni izvještaj“, *Naša domovina*, 11/1939., Beograd, 1939., 193-205.
- ¹⁴ „Prema planovima koje su odobrile nadležne vlasti ovih dana započelo zidanje novog doma F. s. u Dubrovniku koji će služiti za stalno svratište našim članovima. Izvođenje radova vrši g. arh. Nikola Dobrović u saradnji s našim građevinskim odborom koji sačinjavaju g. g. Safet Burina, Kosta Strajnić, Jerko Spaventi i ing. Roki. Novi dom F. s. biće gotov u jesen.“ *** „Gradnja doma F. s. u Dubrovniku“, *Naša domovina*, 4/1939., Beograd, 1939., 95. Safet Burina bio je gimnazijski profesor, Kosta Strajnić konzervator u Nadleštvu za umjetnost i spomenike (pri Ministarstvu prosvjete), Jerko Spaventi kapetan duge plovidbe i poduzetnik, a Damjan Lučić-Roki voditelj Tehničkoga odjela Općine dubrovačke. ANTUN BAĆE, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, doktorski rad, Zagreb, 2015., 95-97, 129, 174; DUBRAVKO KOVAČEVIĆ, *Sveti Vlaho i njegovi festanjuli*, Dubrovnik, 2017., 319.
- ¹⁵ „Pošto su svi prethodni radovi oko podizanja doma F. s. u Dubrovniku završeni, ovih dana otpočeli su radovi na gradnji. Radovi se izvode

- u vlastitoj režiji pod nadzorom i rukovođenjem g. arhitekta Nikole Dobrovića. – Dom će biti gotov u jesen i predat našoj organizaciji na upotrebu.“ *** „Gradnja doma u Dubrovniku“, *Naša domovina*, 5/1939., prilog „Ferijalac“. Može se pretpostaviti da je osim Ferijalnoga doma Nikola Dobrović samostalno vodio i ostale izgradnje u razdoblju 1939. – 1940., vile Adonis i Svid te izgradnju vrtnih terasa vile Wolf.
- 16 *** „Završavanje radova na podizanju našeg novog doma u Dubrovniku“, *Naša domovina*, 12/1939., Beograd, 1939., 238; *** „Novi dom u Dubrovniku“, *Naša domovina*, 1-2/1940., Beograd, 1940., 34-35.
- 17 *** „Poslovni izvještaj“, *Naša domovina*, 2-3/1941., Beograd, 1941., 50-58.
- 18 Isto.
- 19 HR-DADU-292, svež. 133/119; ANTUN BAĆE, *Arhitektura Dubrovnika... (bilj. 14)*, 257-258.
- 20 Na izradi aksonometrijskoga nacrtu pretpostavljenoga izvornog projektnog rješenja građevine zahvaljujem kolegici Sanji Radović, dipl. ing. arh.
- 21 Muzej nauke i tehnike, Odsek arhitektura i graditeljstvo, Fond ostavštine Nikole Dobrovića, Beograd (dalje: MNT).
- 22 Prema članku „Novi dom u Dubrovniku“ objavljenomu u časopisu *Naša domovina*, glasilu Ferijalnoga saveza Jugoslavije, početkom 1940. godine Dom je mogao odjednom primiti 126 osoba. To je znatno više no što je ucrtno u projektome rješenju – Dobrović je predvidio svega dvadeset kreveta za učenice te dvadeset pet kreveta na kat za učenike, dakle ukupno sedamdeset kreveta. *** „Novi dom u Dubrovniku“, *Naša domovina*, 1-2/1940., Beograd, 1940., 34-35.
- 23 Izvorni su prozori, izuzev na istočnoj fasadi, bili izduženoga horizontalnog formata i visoko postavljeni, što je uvjetovano namjenom i korištenjem prostora (spavaonice s krevetima na kat, sanitarije). Format prozora prvoga i drugoga kata na istočnoj fasadi nije naknadno mijenjan u odnosu na stanje kakvo je zabilježeno na fotografijama iz 1940. godine (*Naša domovina*, 1-2/1940., Beograd, 1940., 34). Pretpostavlja se da je njihov format (kao i izvedba armiranobetonskih streha nad njima) plod izmjena tijekom izvedbe, jer u projektu rekonstrukcije Slavomira Benića (koji je kao podlogu za projektiranje vjerojatno koristio izvorne Dobrovićeve nacрте) ovi prozori imaju manji format (i nemaju strehe).
- 24 HR-DADU-292, svež. 133/119.
- 25 ROMANO DUIĆ, „Critica o zaboravljenom arhitektu“, *Mjera*, 1, Dubrovnik, 2019., 8-13.
- 26 U arhitektovoj ostavštini, koju čuva njegova obitelj, nisu pronađeni nacrti za rekonstrukciju Ferijalnoga doma. Na biografskim podacima i uvidu u popis radova arhitektove ostavštine zahvaljujem obitelji Benić.
- 27 MARIJA MILINKOVIĆ, *Kritička praksa... (bilj. 5)*, 118-134; BOJAN KOVAČEVIĆ, *Arhitektura zgrade Generalštaba: monografska studija dela Nikole Dobrovića*, Beograd, 2001.; BOJAN KOVAČEVIĆ, „Nikola Dobrović 2017. godine“, *Kultura*, 159, (Nikola Dobrović – pedeset godina posle, tematski blok, prir. Aleksandar Kadrijević), Beograd, 2018., 115-127, 117-118.
- 28 Kamena je obloga fasada bila predviđena i u nerealiziranim projektima za vilu Mitrović u Lapadu (1939.), za Aneks Banovinske bolnice na Pilama (1938?) te u radu za Dom Matice srpske u Novom Sadu (1939). MARIJA MILINKOVIĆ, *Kritička praksa... (bilj. 5)*, 110, 122-130. Projekt za Aneks Banovinske bolnice nije datiran, što otežava genezu primjene kamene obloge fasada u radovima Nikole Dobrovića, odnosno ovaj je projekt mogao i prethoditi natječajnomu radu za zgradu „Prizada“ u Beogradu.
- 29 NIKOLA DOBROVIĆ, *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1947.; NIKOLA DOBROVIĆ, „Postanak Dubrovnika“, *Nauka i tehnika*, 7-8 (1951.), Beograd, 1951., 250-259; NIKOLA DOBROVIĆ, „Zidine Dubrovnika“, *Nauka i tehnika*, 1 (1952.), Beograd, 1952., 35-48; NIKOLA DOBROVIĆ, „Neimari dubrovačkih zidina: značaj ovog jedinstvenog istoriskog nasleđa sa gledišta savremenog uređenja grada i okoline“, *Zbornik Arhitektonskog fakulteta*, Beograd, 1953., 149-158; NIKOLA DOBROVIĆ, „Dubrovnik kao gradotvoračko svedočanstvo: iz putne beležnice arhitekta“, *Nin*, 801, Beograd, 1966., 10. Osim publiciranih tekstova, u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu u ostavštini Nikole Dobrovića čuvaju se duži rukopisni tekstovi „Dubrovnik - postanak, razvitak, sadašnjost, budućnost“ i „Dubrovnik – saobraćajne prilike“, pisani vjerojatno tijekom Drugog svjetskog rata. Arhiv SANU, Istorijska zbirka, Fond Nikole Dobrovića, (dalje: A-SANU 14878), 14878/8, 14878/9.
- 30 VINKO BRAJEVIĆ, KOSTA STRAJNIĆ, *Misli o čuvanju dalmatinske arhitekture*, Split, 1931.
- 31 Isto, 45-46.
- 32 NIKOLA DOBROVIĆ, „U odbranu savremenog graditeljstva“, *Arhitektura*, 2 (1931), 33-36; NIKOLA DOBROVIĆ, „Za savremenu ili klasičnu Dalmaciju?“, *Jadranska pošta*, 225-229 (1932.), 7.
- 33 Kao primjer navedimo ugaonu rustiku kuće Jelić kraj parka Gradac iz 1904. godine. HR-DADU-292, svež. 62/6. Korištenje traka oblutaka u Dobrovićevim dubrovačkim ostvarenjima detaljno analizira i interpretira Liljana Blagojević. Vidi: LJILJANA BLAGOJEVIĆ, *Itinerari: moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, Beograd, 2015., 168-171.
- 34 HR-DADU-292, svež. 133/76.
- 35 KRUNOSLAV IVANIŠIN, „Arhitekt Nikola Dobrović i vizija demokratskog grada“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 24, Zagreb, 2000., 127-139, 130.
- 36 LJILJANA BLAGOJEVIĆ, *Itinerari... (bilj. 33)*, 157-173.
- 37 Pritom ne treba zanemariti utjecaj koji je na Wrighta, posredno ili neposredno, imala srednjoeuropska arhitektonska tradicija. O tome vidi: REYNER BANHAM, „The Wilderness Years of Frank Lloyd Wright“, *A Critic Writes: Essays by Reyner Banham*, (ed.) Mary Banham et al., Berkeley-Los Angeles-London, 1996., 137-151; ANTONY ALOF-SIN, *Frank Lloyd Wright - The Lost Years, 1910-1922: A Study of Influence*, Chicago, 1993.
- 38 NIKOLA DOBROVIĆ, *Savremena arhitektura 2: pobornici*, Beograd, 1955., 466.
- 39 NIKOLA DOBROVIĆ, *Savremena arhitektura 5*, Beograd, 1971., 92.
- 40 Zanimljivo je da je Frank Lloyd Wright na proputovanju Europom do Crne Gore, u kojoj je rođena njegova supruga Olga Lazović, posjetio Dubrovnik 1935. (kako navodi Dobrović) ili 1937. godine (prema sjećanjima Wrightove kćerke Iovanne), no svakako u razdoblju kad u njemu boravi i Nikola Dobrović. NIKOLA DOBROVIĆ, *Savremena arhitektura 2... (bilj. 38)*, 198; *Frank Lloyd Wright: Recollections by Those Who Knew Him*, (ed.) Edgar Tafel, New York, 2001., 36.
- 41 U ograničavajućim je okolnostima skromnoga građevinskog proračuna i uske parcele Dobrović s najvećom pomnjom pristupio zatečenim krajobraznim vrijednostima – u više navrata spominje dvije grupe borova koje uključuje u arhitektonsku kompoziciju. A-SANU 14878/8, NIKOLA DOBROVIĆ, *Savremena arhitektura 5... (bilj. 39)*, 92.
- 42 Iako se za ovakvu tezu ne može pronaći izravna potvrda, primijetimo da su gotovo redovita referiranja na predratna i ratna europska zbiivanja od kraja 1938. godine u Dobrovićevim pismima bratu Petru. A-SANU, Fond Petra Dobrovića, 14758/IV 402-411.

Nikola Dobrović's Youth Association Hostel – Intentions, Building, Transformations

ANTUN BAĆE

Nikola Dobrović's (Pécs, 1897 – Belgrade, 1967) Dubrovnik oeuvre dates to the period between 1934 to 1941. During the first phase of his activity in Dubrovnik, besides the dialogue with the environment, the architect was focused on the re-examination of Le Corbusier's theoretical basis of new architecture. The beginning of Dobrović's new creative phase was marked by the construction of the Youth Association Hostel at Montovjerna in Dubrovnik (1938 – 1940), characterized by the abandonment of doctrinal limitations of international modernism and the development of its own architectural expression, in which non-constructive façade cladding played a significant role. The design for the Youth Association Hostel has been only partially preserved, while the designs for the overall reconstruction and expansion carried out in the mid-1950s, probably ideated by the architect Slavomir Benić, have been lost, which significantly hinders the analysis of the building. The 2015 discovery of one segment of the design revealed that during the procedure of obtaining the building permit Dobrović was forced to modify his original ideas. The analysis of previously unstudied publications of the Youth Association enabled an insight into the dynamics of construction, but also clarified the role of the architect himself, who acted not only as designer, but also as entrepreneur. The question of genesis of the

use of stone cladding in Dobrović's designs has been in the focus of interest of earlier studies. Dobrović was fascinated by the architectural tradition of Dubrovnik, but his use of stone was specific: the material's non-constructive role was emphasized by a regular grid of joints and the use of pebble strips. Krunoslav Ivanišin assessed his use of stone cladding as the continuation of the Central European tradition of *Bekleidung*, initiated by Gottfried Semper, as suggested by Dobrović's own statement in which he compared the method of applying stone to a textile pattern. This thesis was further elaborated by Ljiljana Blagojević, who indicated possible connections with experimentations of Frank Lloyd Wright, whose textile block system Californian villas built in the 1920s, although different on both constructive and conceptual level, produce a similar visual effect as Dobrović's design. Finally, the expressive quality of the Youth Hostel, its closed, elementary form reminiscent of a fortification structure – a bunker – is associated to the historical moment and the atmosphere before the outbreak of World War II. Like Le Corbusier during the 1930s, Nikola Dobrović felt the weight of purism and rationalism of the already dogmatized modernism and tried to find his own distinctive creative expression by experimenting with local materials and construction techniques.